

KAFDAĞI

Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2018, 52-70

Gönderim Tarihi: 11.01.2018

Kabul Tarihi:25.04.2018

HİTİT DİNİNİN NİTELİKSEL ÖZELLİKLERİ

Qualitative Properties Of Hittite Religion

Seval SALIN AKÇELİK

Doktorant, Atatürk Üniversitesi

svsln@hotmail.com

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Çivi yazılı metinlerinde kendilerinden “Bin Tanırlı Halk” olarak bahseden Hititler, gerek kendi tanrılarını gerekse fethettikleri yerlerde kutsanan tanrı ve tanrıçaları kendi panteonlarına dahil ederek dinsel bir bütünlük oluşturmuşlardır.

Hititler tanrılarını her alanda hayatlarına müdahil olarak görmüştür. İnançları gereği tanrılarını insan gibi düşündüklerinden başlarına gelen her olayın tanrılarından geldiğine inanmışlardır. Bu inançla tanrılarını memnuniyetlerini sunmak için çeşitli törenler, kült gezileri düzenlemişler ve bu törenlerde tanrılarını adına bazı ritüeller yapıp rahat ibadet edebilecekleri pek çok tapınak inşa etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Din, Tanrı, Büyü.

Abstract

Hittites called themselves as “A folk with a thousand Gods” in their cuneiform scripts. They inserted in their pantheons not only their own Gods but also other Gods and Goddess in which they conquered. So, they constituted religious integrity.

Hittites involved Gods into every parts at their lives. Because of their belief, Hittites thought Gods as human being. Therefore, Hittites believed what they lived through bad or good events come from their Gods. With this belief, Hittites held several ceremonies and cultic trips to show their pleasure to the Gods. And also, they constructed many temples to pray and help rituals in the name of their Gods.

Keywords: Hittites, Religion, God, Magic.

GİRİŞ

Tarihin en eski devirlerinden beri Anadolu, birçok kavmin istilasına uğramış ve pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Anadolu’ da kurulan ve adından söz ettiren uygarlıklardan biri de Hititler’ dir.

Hititlerin Anadolu topraklarına nereden ve ne zaman geldikleri hala tartışılan bir konudur. Hititlerin Anadolu’ya geldikleri yer hakkında farklı görüşler vardır. 1906 yılında Boğazköy’de başlayan arkeolojik kazılarda elde edilen çivi yazılı tabletler üzerinde yapılan çalışmalar bu görüşlerin kaynağını oluşturur (Dinçol, M.,1982,s.24). Sommer, Hititlerin Anadolu’ya Kafkasya’dan geldiği Yeşilirmak bölgesinde bir süre kaldıktan sonra Kızılırmak kavsı içerisinde iskan olduklarını savunmuştur (Sommer, 1947, s.3-8). Goetze, Hint-Avrupalı kavimler gibi, Boğazlar üzerinden Anadolu’ya geldiklerini ileri sürmüştür (Goetze,1957,s.10). Darga, Karadeniz kıyılarından nehirleri takip ederek Anadolu’ya geldiklerini iddia etmiştir (Darga, 1992,s.11-12). Bilgi, Hititlerin o dönemde Anadolu’nun kuzeyinde yaşayan yerli halk olduklarını savunmuştur (Bilgi, 1998,s.67). Yapılan çalışmaların sonucu olarak Hititlerin Hint-Avrupa kökenli bir kavim olduğu kanısına varılmıştır.

Hitit Devleti’nin kurucusu kabul edilen I. Hattuşili (M.Ö. 1650-1620), Hatti dilinde “hükümdar” anlamına gelen *Labarna/Tabarna* unvanını da taşıyan ilk kraldır (Dinçol, M. 1982,s.28; Gurney, 2001,s.30; Ünal, 2002,s. 66; Memiş, 2013,s.91).

Kızılırmak yayı içerisinde kurulan Hititler, Anadolu’nun büyük bir bölümünü kapsayan ve buradan Kuzey Suriye’ye oradan da Mezopotamya’nın batı eteklerine kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardır (Bryce, 2003,s.24).Hititlerin böylesine geniş bir coğrafyaya hakim olması sadece siyasi ve ekonomik yönden değil kültürel yönden de zenginleşmesini sağlamıştır. Kuşkusuz kültürel varlığın şekillenmesinde din önemli bir paya sahiptir.

Hititler, kendi kültürlerinden farklı kültürlerle ve zaman zaman fethettikleri halkların tanrılarıyla temas içinde bulunarak bir yandan, yerel kültürlerin hayatta kalmasını hoşgörüle karşılamış diğer taraftan yabancı kavimlerin tanrıları da benimsemişlerdir (De Martino,2003,s. 90).

Tek tanrılı dinlerin yapısını anlamanın ne kadar güç olduğu düşünüldüğünde; hem karmaşık, hem de çok tanrılı Hitit dinini araştırırken karşılaşılabilecek sorunların boyutu tahmin edilebilir (Ünal, 2013b,s.98).

HİTİT DİNİ

Hitit Dini ve Panteonu

Din, insanların Tanrı'ya, doğüstü güçlere ya da kutsal olarak bilinen varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurumdur (Akalm, 2009, s.531). İnsanoğlu dünya üzerinde var olduğundan beri; açıklayamadığı ve hakim olamadığı üstün doğa güçleri karşısında korku, zayıflık, korunma, şefkat ve sığınma duygularıyla ulu kudretlere teslim olduğu görülür (Ünal, 2013b, s.98).

Hititler, engin hoşgörü politikası izleyerek farklı devlet ve milletlerin inançlarını aynı potada eritip renkli bir inanç mozağine sahip olmuşlardır (Dinçol, A.,1982,s.77; Alparslan, M.D.,2009, s.119). Bu nedenle Hititlerin din ve evren anlayışı homojen bir nitelik arz etmez (Kınal,1954,s.118; Özkan,2002,s.97; Sevinç, 2008a, s.231). Hititler, hiçbir şehrin tanrısına zarar vermemiş aksine onları Hattuşa' ya götürüp panteonlarına katmıştır (Gurney, 1990,s.109; Alparslan, 2011,s.270; Sevinç, 2008b,s.14).

Hitit panteosunda baskın olan Hurrilerin etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Hurrilerin yanı sıra Hatti, Luwi, Pala, Sümer, Asur, Babil ve Eski Hint kökenli tanrılar da yer almaktadır (Dinçol,A.,1982,s.77; Arıkan,1998a, s.272; Karasu,1997,s.185; Alparslan, M.D. 2006,s.79). Tanrılar özünde aynıdır ancak farklı beyliklerde bu tanrılara farklı *EPİTHET* (lakap=tanımlama) isimler verilmiştir. Bunun gibi Hatti, Luwi, Pala, Hurri ve Mezopotamya kökenli tanrılar bile başka başka adlarla anılmalarına rağmen birbirlerine koşut tiplerden oluşmaktadır (Kınal, 1954, s.118; Akurgal, 2000, s.119).

“Bin Tanrılı” Hitit panteonu deyimini abartılı olduğu söylenebilir. Ne kral ne de halktan biri aynı anda bin tanrıya tapınması onlara kurban sunup ayinler düzenlemesi imkansızdır. “Bin Tanrı” (*LiM DINGIR^{MES}*) ifadesi metinlerde, özellikle mektup, antlaşma, ayin ve büyü metinlerinde “tüm tanrılar, binlerce tanrı” anlamında kullanılmıştır (Ünal, 2003a, s.76).

Etkileşimler sayesinde kutsanan tanrılarının kökenleri şu şekilde sıralanabilir; *Tesup, Hepat, Sarruma, Sausga* Hurri kökenli, *Istar, Damkina, Samas, Aya, Sin, Ningal* ise Sümer kökenlidir. *Taru/Wurusema, Telepinu* ve karısı *Hatepinu*, çocukları *Mezzulla*, torunları *Zintuhi*, salgın ve veba tanrısı *Sulinkatte*, Savaş Tanrısı *Wurunkatte*, Büyü Tanrıçası *Katahzipuri* Hatti kökenli tanrılardır. *İndra, Mitra, Varuna, Nasatya* Hint kökenli tanrılardır (Dinçol,A.,1982,s.78). Ayrıca Luwi kökenli tanrılar, çoğunlukla Hattuşa

dışındaki merkezlerde tapınım görmüş; adları genellikle sihir ve büyü törenlerinde geçmiştir (Ökse,2006,s.67). Bu tanrılardan *Tarhu*'nun, geniş bir alanda kabul gördüğü söylenebilir (Bahar, 2013, s.276).

Bu etkileşimlerin yanı sıra Hitit metinlerinde “*Bizim Tanrımız*” olarak geçen yerel tanrılar da vardır. Bahsi geçen bu tanrılar; Işık Tanrısı *Siu*, Tahıl ve Hububat Tanrısı *Halki*, At Üzerindeki Tanrı *Pirwa*, tanrılaştırılmış *Ispant*¹’dir. Hitit panteonundaki tanrıların 600 kadarının ismi bilinmektedir (Ünal, 2003a, s.76; Ünal,2013b, s.102). Çok sayıdaki tanrının varlığı eşyaların ve nesnelerin tanrılaştırılmasına bağlanmıştır (Ünal, 2003a, s.76,80; Üngör, 2011, s.121; Ünal, 2013b, s.105). Bütün tanrıların kültürünün ya da tapınağının olmaması huvaşi taşı olarak adlandırılan stellerle temsil edilmiş olabileceği ihtimalini ortaya koymaktadır. Huvaşi taşları tapınağın kutsal yerinde ya da açık havada (dağ, nehir kenarı, tepe, koru) bulunabilmektedir (Ünal, 2003a, s.76; Bryce, 2003, s.172).

Hitti panteonunun başında *Teşup*² /Fırtına Tanrısı bulunmaktadır (Gurney,2001,s.116; Gavaz,2006,s.31). Fırtına Tanrısı, ülkenin baş tanrısı ve savaşlarda da ülkenin koruyucu tanrısıdır. Bu tanrı, dağların zirvesinde ve gökte oturur, yağmur ve şimşek gibi gök olayları esnasında ortaya çıkar. (Kınal,1954,s.119; Bryce, 2003,s.162). Tanrının kutsal hayvanı boğa kutsal silahı da topuzdur (Dinçol, M.,1982, s.79).Panteonun Baş tanrıçası *Arinna*³’nın güneş tanrıçasıdır. Askeri sefere çıkmadan önce yazdırılan metinlerde sık sık tanrı isimleri zikredilmiş ve her zaman en başta *Arinna* Şehri Güneş Tanrıçasının adı yer almıştır (Gurney,1990, s.114 vd.). Ayrıca *Arinna*’nın güneş tanrıçası, Hititlerin imparatorluk döneminde Hitit panteosunun en üst seviyesine yükselmiştir (Arıkan,1998b,s.46).

Hitit tanrıları genellikle insan biçiminde değerli ve yarı değerli madenlerle ya da altın, gümüş, kalay kaplamalı tahtadan yapılmışlardır (Bryce, 2003, s.172). Tanrılar topuzla, şimşek demetiyle, hayvanlarla, yaykılıç gibi çeşitli silahlarla ve meyve motifleriyle betimlenmiştir (Satıcı, 1990, s.27). Hitit tanrıların görsel olarak tasvirlerini veren en iyi örnek başkent Hattuşa’nın 2 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya Açık Hava

¹ Hannahanna, Kamruşepa, Yabanıl Hayvanların Hanımı Teteşhapi, Halmaşuitta, Tanrı Kurunta, yeraltı tanrıları olan Lelvani, İşduştaya, Papaya, Ateş Tanrısı Akni, Aşk tanrıçası ve kehanet uygulamalarının koruyucusu İşhara gibi tanrılar da panteonda yer alan diğer tanrılardır.

² Metinlerde Sümer ideogramı DU veya DIM, Luvice’ de Tarhunza, Hatti dilinde ise Taru olarak geçmektedir.

³ Metinlerde “Hitit Ülkesinin Kraliçesi, Yerin ve Göklerin Kraliçesi, Hatti Ülkesinin kral ve kraliçelerinin hanımefendisi, Hattinin Kral ve Kraliçesinin hükümetinin yönlendiricisi” olarak bahsedilmektedir.

Tapınağı'dır. Tapınıktaki kabartmalar Hitit Devleti'nin resmi tanrılar topluluğunu oluşturmaktadır. Tanrılar genellikle bir adımları önde, geniş yüzlü, iri kulaklı, yüzlerinde hafif bir tebessümle görülmektedir. Tanrılar üstlerinde kısa bir etek, ayaklarında sivri uçlu ayakkabı, başlarında üzerinde farklı sayıda boynuzun olduğu şapkayla betimlenmiştir. Tanrıçalar başlarında *polos* adı verilen tepesi köşeli yüksek silindirik geniş yuvarlak başlık ve uzun kollu pileli elbiselerle tasvir edilmiştir (Alparslan, M.D., 2009, s.123; Bilgi, 2012, s.410).

Hitit Tapınakları

İnsanların nasıl yaşadığı bir evi varsa, insanlar gibi düşünülen tanrıların da bir evi olmalıydı. Bu düşünceden hareketle, Hititler tanrılarına tapınaklar inşa ederek onların heykel⁴ ve kıymetli eşyalarını buralarda muhafaza etmişlerdir (Arıkan,1998a,s.281).

Hitit tanrılarının yeryüzündeki konutları, çivi yazılı metinlerde *E.DINGIR*^{LIM} ideogramıyla belirtilmektedir. Bu ideogram, "tanrının evi" anlamına gelmektedir (Darga, 1985, s.71; Alparslan, M.D.,2009, s.125; Seeher, 2011, s.17; Ünal, 2013b, s.106).

Hitit İmparatorluğu'na bağlı her kentte, o kentin koruyucu tanrı/tanrıçası onuruna yapılmış en az bir tapınak bulunmaktadır. Öyle ki, Hattuşa' daki Fırtına Tanrısı ile Arinna Şehri Güneş Tanrıçasına yapılan tapınak 64×42 m ebatında en büyük tapınakken, çok küçük ebatlara sahip kutsal binalar da vardır (Schirmer, 2002, s.482).

Hitit tapınaklarının konut yapısından türediği ileri sürülmektedir. İlk olarak, bir ya da iki odalı tapınaklar yapılırken zamanla daha büyük kutsal yapılar inşa etmiştir. Hattuşa kompleksi içinde yer alan (pek çok kentte de görülen) tanrı evleri Hitit tapınak mimarisinin ulaştığı son noktadır (Naumann,1991,s.450)⁵. Tapınaklar *aditon*⁶ ve yan odalarda bulunan alçak

⁴ Tapınaklarda bulunan heykeller tanrıları temsil eden numina'lardı. Sürekli olarak yıkanmaları, madeni olanların paslanmaması için yağlanmaları, temiz tutulmaları, giydirilmeleri, eskiyen yerlerinin onarılması, yedirilip içirilmesi, yani bir insanmış gibi bakılması çok önemliydi. Bu heykellere özellikle ayinler sırasında bir yerden başka yere taşınırken büyük özen gösterilir, birer canlı varlıkmiş gibi muamele edilirdi. Bkz. Ünal, 2003a,s.82 vd.

⁵ Yapılan arkeolojik çalışmalarda, Hitit Devleti sınırları içinde çok sayıda tapınak inşa edildiği tespit edilmiştir. Tapınakların büyük bölümü Boğazköy'de /Hattuşa (Detaylı bilgi için Bkz. Hamilton,1842; Bittel,1975; Bittel 1976,s.66-73; Schirmer,1982; Neve,1990,s.22-40; Bryce,2003,s.264; Seeher,2006,s.98-115; Seeher,2011,s.8 vd.) bulunmaktadır. Ayrıca Alacahöyük (Detaylı bilgi için Bkz. Mellink 1972, s.15 vd.; Akok 1979, s.107-114; Erkut,1992,s.159-165; Erkut,1994,s.137-142; Özgüç,2002,s.468-469; Çınaroğlu-

pencereler sayesinde aydınlıktır. Tapınlarda büyük bir orta avlu etrafında sıralanan odalar bulunmaktadır (Koç, 2006, s.112). Her tapınak kapısının, bir kapı odası mevcuttur. Tapınağın özellikle büyük kapısına, güvenliği sağlamak için sürgüler konulmuştur. Bu sürgülerin konulma işlemi bir kült töreni ile kutsanmıştır (Darga,1985,s. 136). Hitit tapınaklarında en önemli mekanlar kuşkusuz asıl kültün bulunduğu yerlerdir. Bunlar; *É.Ş.Á* “kutsal iç oda”, *É.DU₁₀.ÚS.SA* “yıkanma odası”, *halentu-* “ana kült odası” ve *hilammar* “sütunlu koridor, ön avlu” idi (Alp, 1983: 333 vd.).

Tapınlardaki sunaklar (*HUWAĞI* ve *İGTANANNA*) üzerinde kurban kesilen ve dini tören yapılan “taş masa” şeklinde ifade edilmektedir (Sevinç, 2011, s.775). Ancak bu sunakların yerleri konusunda net bir bilgi yoktur (Karataş, 2007, s.46).

Hititler, tapınlardaki dinsel görevlerin eksiksiz yerine getirilmesi için çok sayıda personel görevlendirmiştir. Karahna⁷ şehri kült envanterinde, yedi yüz yetmiş beş kişinin tapınakta görev aldığı belirtilmiştir (Darga, 1973,s.17; Demirel, 2014,s.3). Tapınlardaki görevliler, tanrılara layık davranışlar göstereceklerine dair yemin etmiştir. “Tapınak Hizmetkarları İçin Talimatlar” adlı Hititçe metindeki kurallar saygın bir hizmetin doğru şekilde yapılmasının, tanrısal lütfü güvence altına alınması şeklinde açıklanabilir (Dinçol, A.,1982,s.83,84; Schwemer, 2013,s.432).

Tapınlık her ne kadar tanrı ve tanrıçaların günlük ihtiyaçlarının karşılandığı, devletin resmi dininin temsil edilip bayram ve ritüellerin gerçekleştirildiği mekanlar olsa da (Gavaz, 2011,s.42) devlet gelirlerinin toplandığı (devlet hazinesi görevi yapan) depo alanları, zanaatkarların çalıştıkları alanlar, silolar, tablet arşivleri, tapınak çalışanlarının ikamet ettikleri odaları ile sosyo-ekonomik bir örgüt niteliğindedir (Süel, A.,1990,s. 517; Ünal, 2013b;s.107).

Tapınlara ait tarlalar, bahçeler, ormanlar, hayvan sürüleri, depolar ve atölyeler bir işletme niteliğindeki kurumlardır (Darga, 1973,s. 5; Archi, 1984,s. 204; Souček, 1979,s.78-82; Seeher, 2002, s.451; Reyhan, 2009,s.161; Demirel, 2014,s.4; Uyanık, 2015,s.52). Tapınağın ekonomik gücünü tarım işçileri, çobanlar, dokumacılar, terziler, ayakkabıcılar,

Çevik,2009,s.62-71), Kuşaklı/ Sarissa (Detaylı bilgi için Bkz. Müller-Karpe,2002,s.470-474; Müller-Karpe,2004,s.32-34), Ortaköy/ Şapınuva (Detaylı bilgi için Bkz. Süel, A., 1998, 38; Süel, A.,2005,s.679-685; Süel, M., 2008,s.8 vd.), Maşat/ Tapıgga (Detaylı bilgi için Bkz. Özgüç,1978; Özgüç,1982; Alp,1991)başta olmak üzere birtakım yerleşim yerlerinde de tapınlık tespit edilmiştir.

⁶ Tapınak iç odası.

⁷ Karahna ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Dinçol- Darga ,1970, s.99-118; Darga,1973,s. 20-28.

marangozlar, demirciler, dökümcüler, çömlekçiler ve *NAM.RA'lar* karşılamıştır (Souček,1979 ,s.79; Dinçol, A.,1982,s.83; Reyhan, 2009,s.169; Uyanık, 2015,s.52). Her yıl belirli aralıklarla toplanan tapınak gelirleri dinsel törenlere ait tüketim (kurbanlıklar, kült görevlilerinin geçimi, kült yemekleri, kutsal tören gereçleri ve kıyafetlerinin temini) tapınakların bakımı ve onarımı için ayrılmış olduğu düşünülmektedir (de Martino, 2002, s.446). Ayrıca tapınak gelirlerinin kült masrafları dışında da saray giderlerinde, seferler sırasında, yokluk yıllarında veya herhangi bir ihtiyaç durumunda kullanılmış oldukları da kabul edilmektedir (Demirel, 2013, s.75).

Hitit Bayramları

Bayramlar, tanrılar için düzenlenen dini tapınma törenleridir (Ünal,2003a,s.88). Hitit tabletlerinde Sümerce *EZEN* ideogramıyla belirtilen bayramlar, yılın belli dönemlerinde belirli kentlerde kutlanmıştır (Alp, 2000, s.17; Reyhan, 2016, s.93). Büyük bir özenle hazırlanan bayramlar kral hanedanının çok nesil vermesi, güçlü ordular, başarılı seferler, refah içinde bir ülke, bol hasat, verimli yağmurlar ve hayvanların çoğalması amaçlı yapılmıştır (Haas, 1994,s.675; Alparslan, M. D., 2009,s.120; Reyhan, 2016, s.93;Akdoğan,2016,s.1).

Hititler, bayram törenlerinde yaşanan her gelişmeyi çivi yazılı tabletlere adım adım kaydetmiştir (Dinçol, A.,1982, s.86-87; Reyhan, 2016, s.93). Bu tabletlere; bayramın akışı, bayrama katılan şahısların protokoldeki yerleri, merasim yürüyüşleri, kurban sunma, yeme-içme, müzik⁸-eğlence gibi birçok ayrıntı aktarılmıştır (Goetze, 1957, s.130).Tanrılar onuruna düzenlenen bayramlardaki uygulamalar çoğunlukla Hitit dilinde yazılmıştır. Ancak, ilahiler ve yakarışların yazılı olduğu tablet parçalarında Hattice, Palaca, Luwice, Hurrice, Akadca ve Babilce gibi dillerde yazılmış metinler ya da metin bölümleri bulunmaktadır (Arıkan, 1998a, s.274; Alp, 2000, s.17; Ünal, 2016, s.82).

Bayramların zamanında kutlanmaması tanrıya yapılmış bir hakaret olarak algılanmıştır (Süel, A.,1985, s.166) Bu yüzden Hititler kutlamaların belli bir düzende olması için bayram takvimi hazırlamıştır (Kınal, 1991, s.219; Haas,1994, s.692). Bayram takvimi, zaman ölçüsünün gün, ay ve yıl gibi üç birim halinde şekillenmiştir. Güneşin doğuşuyla başlayan gün; yeni ayın ilk belirmesiyle başlayan ay; on iki ay ile mevsim dönüşlerinin ilerleyişiyle yıl oluşmuştur (Haas,1994, s.692). Takvimde 165'den fazla

⁸ Müzik, Hititlerin dinsel bayram törenlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Kral veya kraliçe tarafından çeşitli tanrıların içilmesi sırasında ve tanrılara sıvı veya katı kurban sunulmasında çalgılar çalınır şarkılar söylenmiştir (Bkz; Ünal, 2004,s.98-118; Haas 2002,s.441).

bayramın kutlandığı bilinmektedir. İsmi kaydedilen şenliklerin yanı sıra ismi kayıt altına alınmamış pek çok kırsal şenlik ve bayramın olduğu düşünülmektedir (Balcıoğlu, 1990, s.5; Ünal,1993, s.92; Bryce, 2003, s. 205; Ünal, 2013b, s.109). Tapınak görevlilerine ait talimatları içeren bir metinde sadece Hattuşa'da kutlanan bayramların sayısının 18 olduğu belirtilmektedir (Süel, A.,1985,s.159-160; Reyhan,2016,s.95).

Hititlerde bayram takvimi, mevsimlik tarım faaliyetlerinin başlangıcı ve sona ermesiyle bağlantılı olduğu söylenebilir. Yıl, çoğu bitkinin çiçek açtığı bahar (*HAMEŞHA-/HAMEŞHANT*) mevsiminde mart sonu ya da nisan da başlar haziran ortalarına kadar devam eder (Hoffner, 1974, s.16; Yakar, 2007, s.241).

Hitit bayramlarının üç tanesi ayrı bir önem arz etmektedir. Bunlardan ilki; ilkbaharda kutlanan, 38 gün süren “Çiğdem Bayramı” (*AN.TAH.ŞUM^{SAR}*) ikincisi; 32 gün süren “Bereket Bayramı” (*PURULLİ*) (Ökse, 2006,s.68; Ünal, 2013b,s.109). Üçüncüsü ise; Sonbaharda kutlanan, 24 gün süren “*NUNTARRİİASHAS* Bayramı”dır (Ünal, 2003a, s.92; Akdoğan, 2007, s.163). Hitit bayram takvimindeki diğer bayramlar: “Tahıl Yığını Bayramı”, “Orman Bayramı”, “Tarla Sürülmesi Bayramı”, “Bağbozumu Bayramı”, “Meyve Toplama Bayramı”, “Orak Bayramı”, “Harman Bayramı”, “Yıkama Bayramı”, “Dağa Götürme Bayramı”, “Yaşlı Adamların Bayramı”, “Temiz Rahibin Bayramı”, “Uzak Yerlerdeki İnsanların Bayramı”, “Geyik Bayramı”, “Upati Adamlarının Bayramları”, “Çoğunluğun Bayramları”, “Riton Bayramı”, “Süt Bayramı”, “Kap Bayramı”, “Rozet Bayramı”, “Kutsal Rahip Bayramları”, “İhtiyar Adamların Bayramları”, “Yatağa Götürme Bayramı”, “Barış, Sakinleşme, Yatışma Bayramı”, “Yukarı Yerleştirme”, “Hediye Verme Bayramı”dır. Ayrıca belli bir takvime bağlı kalmadan kutlanan bayramlar da bulunmaktadır (Güterbock, 1969,s.177; Archi, 1973,s.10 vd.; Darga, 1973,s.8 vd.; Dinçol, A., 1982,s.86; Schwemer, 2013,s.435; Reyhan, 2016,s.95).

Hitit kralları kendilerini başkomutan, baş yargıç ve başrahip olarak görmüştür. Krallar başrahiplik sıfatıyla katıldıkları bayramlarda tanrılara dualar edip sunular yapıp ibadetlerini yerine getirmeye çalışmıştır (Bryce, 2003,s.45; Üngör, 2014,s.150-152). Bayramların birçoğu kral ve ailesinin başkanlığında başkentte düzenlenmiştir (Dinçol, A., 1982, s.86; Balcıoğlu, 1990, s.5). Hitit kralları tüm bayramlarda protokolde bulunup törenlerin akışını idare etmektedir (Ünal,1993, s.92; Ersoy- Reyhan, 2001, s. 123; Akdoğan, 2007, s.163).Hititler için önemli olan İlkbahar ve Sonbahar bayramlarında kral, kült vazifesini yapabilmek için askeri seferini kısa keserek, bayramlara iştirak etmiştir. Tarihi kayıtlar pek çok kez, kralların

dini görevlerini yerine getirebilmek için askeri seferlerini ertelettiklerini haber vermektedir (Arıkan,1998a, s.280).Çünkü bayramlar sayesinde tanrıların krallara verdiği yetkilerin, yaşamın, sağlığın ve gücün tekrar tazelendiği düşünülmüştür (Bryce, 2003,s.212). Kralın bayram törenlerine katılmadığı bazı durumlar da olmuştur bu durumda yerine prensler vekalet etmiştir (Bryce, 2003,s. 45; Ardzinba,2010;s.62; Sevinç, 2010,s. 695).

Yerel bölgelerdeki bayramları tapmak görevlileri yürütmektedir. Bu bayramlara kral ve yakınları, tapmak görevlileri, halk, saray memurları, meşediler, aşçılar, sofracılar, rahipler ve müzisyenler katılmıştır (Dinçol, A., 1982, s.87). Bayram merasiminde tanrılar; heykeller, putlar ya da mukaddes nesnelere temsil edilmiştir (Ünal, 2003a, s.88).

Büyü Ritüelleri

Büyü, tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek isteyenlerin başvurduğu gizil işlem ve davranışlara verilen genel addır (Eren,1998,s.238). Hititçede büyü için *ALUVANZATAR* sözcüğü kullanılmıştır (Ünal, 2005, s.87). Eski Anadolu/Hitit büyücülüğü etnolojik ve etnoarkeolojik yönden büyük önem taşımaktadır; çünkü Anadolu' da yaşayıp veya Anadolu'ya göç eden kavimlerin tecrübelerinin birikimidir (Ünal, 2018, s.106). Hitit toplumunda yer alan büyü uygulamalarının büyük çoğunluğu Hurrice ve Luwice konuşulan Kizzuwatna bölgesinden alınmıştır. Bu yüzden büyü uygulamalarıyla alakalı metinler bu iki kültürü yansıtan Kizzuwatna kökenli metinlerdir (Murat, 2003, s.90).

Hitit dünyasında büyü, insanı hem doğaüstü güçlerin zararlarından korumaya hem de bu güçlerin zararlı etkilerini kendi yararlarına, başkalarının zararlarına çevirme çabası olarak görülmüştür (Reyhan, 2003, s.111; Reyhan, 2008, s.277; Schwemer, 2013, s.440). Hititler çeşitli hastalıklar, adam öldürme, büyü, dedikodu, lanet, yeni doğan çocuğa ad verme, askeri sefere çıkmadan önce yapılan ayinler, tapmak tamiri, kralın tahta çıkması, mezarların kirletilmesi, yalan yere yemin etme, yemini çiğnemesi, yakın akrabalar arasında cinsel ilişki, beşikte çocuk değiştirme, aile bireyleri ya da arkadaşlar arasındaki geçimsizlik, üzüm bağlarının verimsizliği, kralın öfkelenmesi, tanrı adına yeni bir tapınağın yapılması gibi durumlarda büyüye başvurmuştur (Ünal, 2003a,s.101,102).

İki türde yapılan büyülerden ak büyü yaygın olarak kullanılırken, kara büyü olumsuz sonuç doğurduğundan yasaklanmıştır (Sevinç, 2007: 235; Reyhan, 2003, s.111; Reyhan, 2008, s.229).

Ak büyü tapınak rahibeleri tarafından uygulanmıştır. Bu tür

büyüleri yapanlara yaşlı kadın ya da büyücü kadın *MUNUS ŞU.GI* denilmektedir (Dinçol, A.,1982,s.91; Erginöz 1999: 184; Schwemer, 2013, s.440; Reyhan-Cengiz,2016, s. 109). Ak büyüün gerçekleşebilmesi için bazı unsurların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu unsurlardan başlıcası bu kişinin işinin ehli olması, ikna gücünün yüksek olması ve büyü gücüne inanılması büyüün amacına ulaşabilmesi için gerekli koşullardandır. Her ritüel, ritüeli gerçekleştiren kadın ya da erkek görevlinin tarzını yansıtır. Genelde birkaç kurala dayandırılan öğeler, bireysel uygulaması, gösterilen özen ve kapsamı açısından farklılık göstermektedir (Reyhan, 2003, s.114).

Kara büyü ülkenin huzurunu ve gelişimini olumsuz yönde etkileyeceğinden yasaklanmıştır. (Dinçol, B., 2003,s.17). Bu açıklama doğrultusunda ilk kez I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde "büyücüler" e kral tarafından sert bir dille karşı çıkılmaktadır. Ölüm döşeğindeki Hattuşili, karısından kendisini büyücü kadına danışmadan gömmesini istemiş ve bu kişileri ziyaret etmemesi konusunda onu uyarmıştır. Bu dönemde bu kişiler gayri resmi olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Ayrıca aynı dönem krallarından Telepinu'nun Fermanında büyüün yasaklanması, Hattuşili'nin büyücülere karşı getirdiği yasağın yasal düzenlemesi olarak düşünülebilir (Reyhan, 2003, s.112,113; Reyhan, 2008, s.230; Reyhan-Cengiz,2016, s.110). Telepinu' den sonraki dönemlerde, saray entrikalarının ve hanedan kavgalarının devam ettiği, tüm yasaklamalara karşı güç sahibi olma hırısına yenik düşerek kara büyüye başvuran hanedan mensupları olduğu görülmektedir (Dinçol, B., 2003,s.17).

Fal ve Kehanet

Falcılığın temelinde, gelecekteki olayları önceden öğrenip tedbir alma anlayışı yatmaktadır (Dinçol, B.,1979, s.6-7). Hititçe tabletler arasında tarihi, dini, idari ve hukuki metinler yanında çok sayıda fal metinleri de bulunmuştur (Ünal,1983, s.2). Falcılığın Hititlere Babil'den gelmiş olduğu faldaki tabirlerin Akadca olduğundan anlaşılmaktadır (Sarıçığlı, 1983, s.56).

Hititler falı hayatlarının hemen her alanında uygulamıştır. Fal sadece halk tarafından değil hükümdarlar tarafından da başvurulan bir yöntem olmuştur. Öyle ki III. Hattuşili tanrısından hangi gün öleceğini fal aracılığıyla öğrenmek istemiştir (Ünal, 2011b,s.48). Ayrıca planlanmış bir askeri sefere çıkıp çıkmamak, Hitit ordusunun izleyeceği yol, saldırıya geçeceği yer ve zaman, kralın savaşı kazanma olasılığı, ordunun kış karargâhlarının belirlenmesi, kralın hastalığının sebebi, tahta geçiş sırasında oluşabilecek olumsuzlukların sorgulanması gibi konularda da fala

başvurulmuştur (Ayyıldız,2017,s.369).

Hititlerde iki çeşit falcılık bulunmaktadır. Bunlardan ilki, tanrıların gönüllü olarak verdikleri işaretlerin yorumlanmasına dayanan Babil'den geçtiği düşünülen kehanet (Omen) falcılığıdır. Kehanet falcılığı hayvanların iç organları, doğa olaylarının oluş şekli, eksik doğumlar, rüya yorumları, gök gürültüsü ve deprem gibi doğa olayları incelenerek gelecekte haber alma yöntemidir. Diğer fal çeşidi ise, kaynağı Anadolu olan, tanrıların işaret vermesini beklemeden doğa olaylarını gözlenip bir sonuca varma çabasıdır (Ünal, 2003,s. 127; Ayyıldız, 2017,s.368).

Hititlerde uygulanan fal türleri; *KUS* (karaciğer falı), *MUSEN* (kuş falı), *KİN* (talih falı), *MUS* (su yılanı falı) *KUS MUSEN HURRİ* (kızılkeklik falı)'dir (Dinçol, A.,1982,s.91; Ünal, 2003a,s.132; Koç, 2006,s.101; Orhun, 2009, s.236). Bunlardan karaciğer falı Hurriler aracılığıyla Hititlere geçmiştir (Dinçol, A.,1982, s.90; Ünal,1983, s.2). Karaciğer falı, kendine has terminolojisiyle anlaşılması en zor Hitit fal tekniğidir (Dinçol, B.,1979, s.8-10). Falın uygulaması, tanrılara sunu olarak yeni kesilmiş ve hala seğirmekte olan bir koyunun karaciğerine yoğunlaşarak, iç organlarının (kalp, safra kesesi, bağırsaklar vb.) incelenmesine dayanmaktadır (Dinçol, A., 1982,s. 91-92; Kınal, 1991,s. 222-223; Ünal, 2003a,s.132; Ünal, 2011a,s.278; Memiş, 2013,s. 271). Kuş falı sayıları kırkı aşan fal kuşlarının doğal habitatlarında gözetlenme işlemidir. Kuş falı kuşların uçuş şekillerine, düzenlerine, yönlerine, konmalarına, kalkmalarına ve çıkardıkları seslere bakarak uygulanır (Dinçol, A.,1982, s.90; Kınal, 1991, s.222-223; Ünal, 2003a, s.126; Orhun, 2009, s.238; Memiş, 2013, s. 271). Talih Falının, nasıl işlendiği hakkında yeterince bilgi yoktur. Ancak bu fal; bir oyun tahtası üzerine zar atmak, bakla taneleri veya mikado oyun çubukları atıp onların bölümlere dağılmasıyla ortaya çıkan kombinasyonlardan sonuç çıkarma olarak düşünülebilir (Ünal, 2013a, s.466; Orhun,2009, s.236). Su yılanı falı, Hititlerce fazlaca tercih edilmeyen fal türüdür. Bu fal su yılanlarının bölünmüş havuzlara atılarak yılanların yaptıklarından bir sonuç çıkarma işlemidir (Dinçol, A.,1982, s.91; Ünal, 2013a,472).

Hititlerde, çok sayıda kişi falcılıkta uzmanlaşmıştır. Bu meslekler: *LÚHAL* “kahin, sihirbaz, ciğer ve talih falcısı”, *LÚAZU* “doktor, ciğer falcısı”, *LÚAŞİPU* “büyü uzmanı”, *LÚMUŞEN.DÙ*, *LÚIGIMUŞEN* “kuş yakalayıcısı, falcısı”, *SALENSI* “kadın rüya falcısı, kahin”, *SALŞU.GI* “yaşlı kadın, falcı, talih falcısı, yılan falcısı” ‘dır (Ünal, 2011b, s.51).

Hurriler aracılığıyla Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçen kehanet kültürü, Hititlerin zihniyetine uyduğu oranda kabul görmüştür. Bu nedenle

uygulanamayan birçok kehanet metni Akadca olarak kalmış ve Hititçe'ye çevrilmemiştir (Dinçol, A.,1982, s.89-90; Ünal, 2003a, s.126). Hititlerin kehanet anlayışının temelinde doğa dışı olayların tanrılar tarafından verilen bir işaret olarak algılanması yatar (Dinçol, B.,1979,s.8; Dinçol, A., 1982,s.89). Hititler arasında en yaygın olan, astrolojik kehanettir. Ay ve güneşle ilgili işaretler, ay ve güneş tanrılarının isteklerinin belirtisi olarak yorumlanmıştır (Dinçol, A.,1982, s.89-90; Ünal, 2003a, s.126).

Ölü Gömme Adetleri

Eskiçağ' da insanlar ölümlerinin ruhlarının yaşamaya devam ettiğini düşünmüş ve ölü gömme merasimlerine önem vermiştir (Ökse,2005,s.1).

Hititede ölüm için kullanılan terminoloji oldukça çeşitlidir. Bunlar; “ölüm” (akkatar), İveba, salgın hastalık (henkan), “ana günü” (yani anneye ulaşma günü, annas siwat-), “ecelsiz ölüm” (“kötü ölüm”, idalu henkan), “kaderinin peşinden gitmek” (ANA SIMTIALAKU) (Ünal, 2013b, s.112).

Hititlerdeki ölüm ve gömü konusunun aydınlatılmasına olanak veren, kral ölümlerini ve yapılan merasimleri anlatan tabletler oldukça önem taşımaktadır (Dinçol, A.,1982, s.94). Bu metinlerde cesedin yakıldığı, kral ve kraliçenin heykellerine odaklanarak ritüellerin yapıldığı, merasimlerin 14 gün sürdüğü, törenleri “yaşlı kadının” yürüttüğü bilinmektedir. Ayrıca ritüellerin temelini libasyon törenleri, kurban edilme ve ölü yemeği yenmesinden oluşmaktadır (Ekmen, 2012, s.40; Schwemer, 2013,s.446).

Hititlerde üç çeşit gömü tarzını benimsediği vesikalardan anlaşılmaktadır (Kınal, 1991,s.224). Bunlar, yakılarak¹⁰ küp içerisine konan küller, taş sandukalar ve basit toprak mezarlardır (Seeher, 1993,s.14). Yazılıkaya yakınlarındaki Bağlarbaşı ve Osmankayası bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalarda hem ölümlerin yakılarak konulduğu küp mezarlara hem de iskeletli mezarlara rastlanılmıştır. İskelet mezarlarının fazla olması Hitit anıt mezarlarının tespit edilmemiş olmamasından kaynaklanmaktadır (Dinçol, A.,1982,s.94; Kınal, 1991,s. 225; Memiş, 2013,s. 271).

Erken Hitit Çağı dönemine ait mezarlarda genellikle yerleşim yeri içi gömmeler mevcuttur. Acemhöyük, İkiztepe, Alishar, Kültepe, Kusura,

⁹ Kral Muwatalli'den sonraki bazı metinlerde ölüm gününün “anne günü” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bu adlandırmanın sebebi annenin önce ölmesi ve yeraltındaki dünyayı daha iyi tanyor olması sebebiyle, kişi öldüğünde annesinin orada onu karşılaması düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir (Bkz.Ünal, 1980,s.166).

¹⁰ Cesedin yakarak defnetme geleneğini Hurriler tarafından da uygulandığı bilinmektedir. Hurri konfederasyonu kralı Parattarna'nın yakılmış olduğuna dair bir kayıt mevcuttur (Alpman,1982,s.315 vd.)

Boğazköy “Büyük Kale”, “Kuzeybatı Yamacı”, “Aşağı Şehir” ve “Batı Yamacı” kesimleri yer alır. Asur Ticaret Kolonileri çağının geç evresiyle Eski Hitit döneminin kesiştiği dönemde yerleşim yeri dışında bazı mezarlık alanları da keşfedilmiştir (Sevinç,2007, s.115-116).

SONUÇ

Toplumların hayatlarında önemli bir rol oynayan din olgusu, tarihin her döneminde var olmuş ve var olmaya devam etmiştir. Anadolu’ da büyük bir uygarlık yaratan Hititler, engin hoşgörü politikası izleyerek farklı devlet ve milletlerin inançlarını kendi bünyesinde birleştirip renkli bir inanç sistemi vücuda getirmiştir.

Hattuşa’ da yapılan kazılarda Hititler ‘e ait otuz bin civarında tablet gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu tabletlerin çoğunluğunun dinsel içerikli olması dine verilen önemi göstermektedir. Bu yüzden Hititler, tanrılarını hayatlarının her aşamasına dahil etmiştir.

Hititler, tanrılarını hoşnut tutmak için yılın belli dönemlerinde belirli kentler de bayramlar düzenlemiştir. Takvime bağlı kalarak oluşturulan bayramlar; tanrı ve tanrıçaların günlük ihtiyaçlarının karşılandığı, devletin resmi dininin temsil edildiği tapınaklarda gerçekleşirdi. Tapınaklar temelinde dini birer kurum olmalarının yanı sıra sosyo-ekonomik rolleri olan yapılarıdır.

İnsanoğlu gelecekteki olayları önceden öğrenip tedbir almak istemiştir. Bunun için de fal ve kehanetlere başvurmuştur. Fal her ne kadar Babil aracılığıyla Hititler’ e geçmiş olsa da kısa sürede benimsenmiş kralların bile başvurduğu bir yöntem haline gelmiştir.

Hititler, hem doğüstü güçlerin zararlarından korumak için hem de bu güçlerin zararlı etkilerini kendi yararlarına çevirmek için büyüyu kullanmıştır. Yaygın olarak ak büyüyu kullanılmasına rağmen; tüm yasaklamalara rağmen kara büyüünün de yapıldığı bilinmektedir.

Hititlerin ölü gömme gelenekleri, Anadolu’da yüzyıllar boyunca uygulanmış adetlere dayanmaktadır. Üç tip gömü çeşidi uygulanmıştır. Bunlar; yakılarak urneler içerisine konan küller, taş sandukalar ve basit toprak mezarlardır.

KAYNAKLAR

- Akalm, Ş. H. (2009). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Akdoğan, R. (2016). “Bayram Ritüeline Ait Bir Hitit Tableti (Bo 3542)”. *Studies In Honour Of Ahmet Ünal'a Armağanı*, (edt. Sedat Erkut- Özlem Sir Gavaz), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1-7.
- Akdoğan, R. (2007). “Bayram Törenine Ait Çivi Yazılı Hititçe Bir Tablet Parçası”, *Anadolu Medeniyetler Müzesi 2006 Yıllığı*, Ankara, 163-172.
- Akok, M. (1979). “Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açıklığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler-I*, 107-114
- Akurgal, E. (2000). *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alp, S. (1983) *Beiträge zur Erforschung des Hethitischen Tempels*, Ankara: TTK Yayınları.
- Alp, S. (1991). “Maşathöyük'te Bulunan Çivi yazılı Hitit Tabletleri”, Ankara: TTK.
- Alp, S. (2000). *Hitit Çağında Anadolu: Çivi yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Alparslan, M. D. (2006). “Bin Tanrılı Halk”, *National Geographic Türkiye Dergisi* - 57, 78-79.
- Alparslan, M. D. (2009). “Hitit Dini ve Tanrıları”, *Hititolojiye Giriş*, Zero Ltd., 119-127.
- Alparslan, M. D. (2011). “Hitit İnanç Sistemi”. *Arkeo Atlas Özel Sayısı*, 270-271.
- Alpman, A. (1982). “Kral Parratarna Öldü ve Yakıldı mı?”, *Tarih Araştırmaları Dergisi XIV/25*, 315-320.
- Archi, A. (1973). *Fêtes de Printemps et d'automne et Réintégration rituelle d'images de culte dans l'Anatolie Hittite*, UF 5, Roma, s.7-27.
- Ankan, Y. (1998a). “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.38/1-2, 271-285.
- Ankan, Y. (1998b). “Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları”, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Ankara: Uyum Ajans.
- Archi, A. (1984). “Anatolia in the Second Millennium B.C.”, *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East*. 195-206.
- Ardzinba, V. (2010). *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri* (çev. Orhan Uravelli), Ankara: Kafdav Yayınları.
- Ayyıldız, S. (2017). “Hitit Dünyasında Fal Anlayışı”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi-42*, 367-38.
- Bahar, H. (2013). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Konya: Kömen Yayınları.
- Balcıoğlu, B., (1990). “Bir Hitit Bayramı (EZEN Hadauri-) Hakkında Bazı İzlenimler”, *Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 34/1-2, 5-10
- Bilgi, Ö. (1998). “M.Ö. 2. Binyılda Orta Karadeniz Bölgesi”. (Ed. S. Alp, A. Süel). *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (16-22 Eylül 1996). 63-76. Çorum.
- Bilgi, Ö. (2012). *Anadolu'da İnsan Görüntüleri (Klasik Çağ Öncesi)*. İstanbul:

- Aygaz Yaymevi.
- Bittel, K. (1975). *Boğazköy Rehberi*, Ankara: Ankara Turizmi Eski Eserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yayınları.
- Bittel, K. (1976). "The Great Temple of Hattusha-Boğazköy", *American Journal of Archaeology*- 80/1, 66-73
- Bryce. T. R. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (çev. Müfit Günay), Ankara: Dost Kitapevi.
- Çınaroğlu, A.- Çelik, D. (2009). "Höyük Kazılarında Yüzüncü Yıl", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*-11, 62-71
- Darga, A. M. (1973). *Karahna Şehri Kült-Envanteri*, (*Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12*), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Darga, A. M. (1985). *Hitit Mimarlığı I (Yapı Sanatı Arkeolojik ve Filolojik Veriler)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- De Martino, S. (2002). "*Hitit İmparatorluğu'nda Kült ve Bayram Kutlamaları: Din-Devlet Bağımlılığının Aleni İfadesi/Kult-und Festliturgie im hethitischen Reich: Öffentlicher Ausdruck statlich-religiöser Interdependenz*", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk*, Die Hethiter Und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter,(edt. Wenzel Jacob),Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, 118-121, 444-447.
- Demirel, S. (2013). *Hitit İnanç Sistemi ve Ekonomi İlişkisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Demirel, S. (2014). "Hitit İdari Sistemi İçerisinde Tapınakların Konumu", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*-40, 1-8.
- Dinçol, M.A. - Darga, M. (1970). "Die Feste Von Karahna", *Anatolica* III, 99-118
- Dinçol, B. (1979). "Hititlerde Fal ve Kehanet" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* I/ 4-5, 6-10.
- Dinçol, B. (2003). *Eski Önasya Toplumlarında Suç ve Ceza Kavramı*, İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları 22.
- Dinçol, A.M. (1982). "Hititler" *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarih Ansiklopedisi*, C. I, 17-120.
- Ekmen, H.(2012). "Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme Geleneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* I, 23-49.
- Eren, H. (1998). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Erginöz, G. Ş.(1999), *Hititlerde Anatomi ve Tıp*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- Erkut, S. (1992). "Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri", *Sedat Alp'e Armağan: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara,: Anadolu Medeniyetleri Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 159-165.
- Erkut, S. (1994). "Hititçe GIŞgazziduri- Üzerine Bir Araştırma", *XI. Türk Tarih Kurumu Kongresi Bildirileri*, 137-142.
- Ersoy, A.- Reyhan, E. (2001). "Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik

- Kurumları Arasındaki İlişkiler”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*. 115-133.
- Gavaz, S. Ö.(2006).“ Hitit ve Grek Dinsel İnanışlarına Bir Bakış”. *İdol Dergisi*- 28, 31-38.
- Gavaz, S.Ö. (2011). *Hitit Kralları'nın Kült Gezileri Ve Tanrılar İçin Düzenledikleri Merasimler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi).
- Goetze, A. (1957). *Kulturgeschichte Kleinasien*, München.
- Gurney, O. R. (1990). *The Hittites*. London.
- Gurney, O. R. (2001), *Hititler*,(çev. Pınar Arpaçay), İstanbul: Dost Kitapevi.
- Güterbock, H. G.(1969).Some Aspects of Hittite festivals, RAI XVII, Brüssel, s. 175-180.
- Haas, V., (1994). *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden: New York-Köln.
- Haas, V. (2002). “Hitit Dinî”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk*, Die Hethiter Und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter,(edt. Wenzel Jacob),Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik,438-442.
- Hamilton W.J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology*, Vol. I, London
- Hoffner H. (1974). *Alimenta Hethaeorum: Food Production in Hittite Asia Minor*, New Haven.
- Karasu, İ. C. (1997). “Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı?”, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları”, Ankara, 175-190.
- Karataş, M.(2007). *Hitit Bayram Törenlerinde Yer Alan Bazı Görevliler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi).
- Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Kınal, F. (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kınal, F. (1954). “Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller”, *Bulleten*, C. XVIII, 115-129.
- Mellink, M. J. (1972). “Observations on the Sculptures of Alaca Hüyük”, *Anatolia* 14,15-22.
- Memiş, E. (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devletlerden Pers İstilasına Kadar)*,Bursa: Ekin Yayınevi.
- Murat, L. (2003). “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, VI/2,89-109.
- Nau mann, R. (1991). *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara: TTK Yayınları.
- Neve, P.(1990). Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa, *Anadolu Araştırmalar*-12, 22-40.
- Orhun, M.(2009).“Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, *Akademik Bakışı* III/5, 231-250.
- Ökse, A.T. (2005). “Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*-V, 1-8

- Ökse, A.T. (2006). “Eski Önasya’dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi-VI*, 67-72.
- Özgüç, T. (1978). *Maşathöyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara: TTK
- Özgüç, T. (1982). *Maşat Höyük: Boğazköy”ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, C. I-II, Ankara: TTK
- Özgüç, T. (2002). “Alacahöyük: İmparatorluğun Çekirdek Bölgesinde Bir Kült Merkezi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk, Bonn, Kunst- und Ausstellungshalle*, 468-469.
- Özkan, S.Ö. (2002).Hititlerde “Fırtına Tanrısı” ile “Boğa Kültü” Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar, *Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri)/5*, 97-170.
- Özgüç, T. (1978). *Maşathöyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara: TTK
- Reyhan, E.(2003). “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara: Archivum Anatolicum (Anadolu Arşivleri) VI-6/2*,111-141.
- Reyhan, E.(2008). “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Gazi Akademik Bakış II/3*,227-242.
- Reyhan, E.(2009). “Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım The Revenues of Hittite State, Storage and Redistribution”, *Akademik Bakış 2/6*,157-174.
- Reyhan, E. (2016). “Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri” *Turkish Studie 11/16*, 89-114.
- Reyhan, E. –Cengiz, T. (2016). “Başkent Hattuşa’nın Şifacı Kadınları: Büyücüler, V. *Uluslararası Canik Sempozyumu: Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, 105-113.
- Sarıçioğlu, E.(1983). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Satıcı, E. (1990). *Hititlerde Din ve Tapınaklar*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sevinç, F.(2007). *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılara Sunulan Kurbanlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Sevinç, F.(2008a) “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 9/ 1*, 231-247.
- Sevinç, F.(2008b). “Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-17*, 11-32.
- Sevinç F. (2010).“Bir Erginleme Töreni Olarak Hassumas Bayramı”, Ankara: *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, C.II*,693-702.
- Sevinç, F. (2011).“Hitit Dönemi’nde Bir Kült Objesi Olarak Sunak”, *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*,(ed. P. Taracha- M. Kapelus), Warsaw:Agade, 775-792.

- Schirmer, W.(1982). Hitit Mimarlığı, (çev.Beral Mardal).İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schirmer, W. (2002), “Şehir, Saray, Tapınak: M.Ö. II. ve I. bin Hitit Mimarisinin Özellikleri”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk*, Die Hethiter Und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter,(edt. Wenzel Jacob), Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu,481-486.
- Seeher, J. (1993). “Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi III*, Sayı 59, 9-15.
- Seeher, J. (2002), “Kutsal Alanlar-Kült Yerleri ve Çok İşlevli Kuruluşlar Hitit Başkenti Hattuša’da Büyük Tapınak ve Tapınak Mahallesi/ Heiligtümer-Kultstätten und Multifunktionale Wirtschaftsbetriebe der Große Tempel und das Tempelviertel der Hethitischen Hauptstadt Hattusa” *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk*, Die Hethiter Und Ihr Reich, Das Volk Der 1000 Götter,(edt. Wenzel Jacob),Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu. 134-146, 450-452.
- Seeher, J. (2011). *Hattuša Rehberi, Hitit Başkentinde Bir Gün*, (çev.Sinan Güpgüpoğlu),İstanbul: Ege Yayınları.
- Sommer, F. (1947). Hethiter und Hethitisch. Stuttgart.
- Souček, V. (1979). “Soziale Klassen und Schichten in der Hethitischen Tempelwirtschaft”, *ArOr* 47, 78-82.
- Süel, A.(1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Süel, A.(1990).“Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?” Ankara: X. *Türk Tarih Kongresi Bildiriler II*, 515 – 522.
- Süel, A. (1998).“Ortaköy-Şapınuva: Bir Hitit Merkezi”, *TÜBA-AR I*, 38-61.
- Süel, A. (2005). “Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri”, V. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*,679-685.
- Süel, M. (2008). *Bir Hitit Başkenti Ortaköy-Şapınuva*, Ankara: Uyum Ajans
- Schwemer, D. (2013). “Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı”, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu - Hittites An Anatolian Empire*, (edt. M. Alparslan - M. Doğan-Alparslan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,432-449
- Uyanık, H. (2015). *Hititlerde Zanaatlar ve Zanaatkârlar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Ünal, A. (1980). “Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler”, *Anadolu (Anatolia)*-XIX,165–174.
- Ünal, A.(1983). *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70 = Bo 2011)*,Ankara: A ÜDTC Fakültesi Yayınları.
- Ünal, A. (1993). Boğazköy Metinleri İşığında Hititler Devri Anadolu’sunda Filolojik ve Arkeolojik Veriler arasındaki İlişkilerden Örnekler, *1992 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayını.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A.(2003a). *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Ünal, A. (2004). “Çivi Yazılı Hititçe Kaynaklara Göre Hititler'de ve Çağdaş Eski Anadolu Toplumlarında Müzik”, *I. Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempozyumu*, Ankara: DÖSİMM Basımevi, 98-118
- Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu III*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2011a). “Hititlerde Fal”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon*.
- Ünal A. (2011b). “Hititler ve Çağdaş Anadolu Kavimlerinde Büyücülük”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi-22*, Temmuz-Ağustos, 50-51.
- Ünal, A.(2013a).“Falcılık ve Kehanet”, *Hititler- Bir Anadolu İmparatorluğu*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,452-473.
- Ünal, A. (2013b).“Eski Anadolu ve Hitit Dinleri”, *Aktüel Arkeoloji 31*, 97-113.
- Ünal, A., (2016). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devlet, Halk ve Eğlence*, Ankara: Bilgi Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2018). *Eski Taş Devrin'den Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60.000-1180)*. Ankara: Bilgün Kültür Sanat Yayınları
- Üngör, İ. (2014). *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Üngör, İ (2011). *İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayınlanmış Doktora Tezi).
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Çev. Selen Hırçın Riegel), İstanbul: Homer Kitapevi.